

The Athens Review

Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου

of books

Ιούλιος - Αύγουστος 2013 • έτος 4ο - τεύχος 42 - τιμή 5€

Περιμένοντας τον Καβάφη

Δημήτρης Δημηρούλης

Σίγκμουτ Φρόντ

Θανάσης Τζαβάρας

Από πότε οι Έλληνες;

Χ.Ε. Μαραβέλιας

**Ποιος δεν φοβάται
τους αγιατολάδες;**

Λεωνίδα Λουλούδης

Ουώλτ Ουίτμαν - Α. Εμπειρικός

Κατερίνα Μπλαβάκη

Διαβάζοντας κριτικές

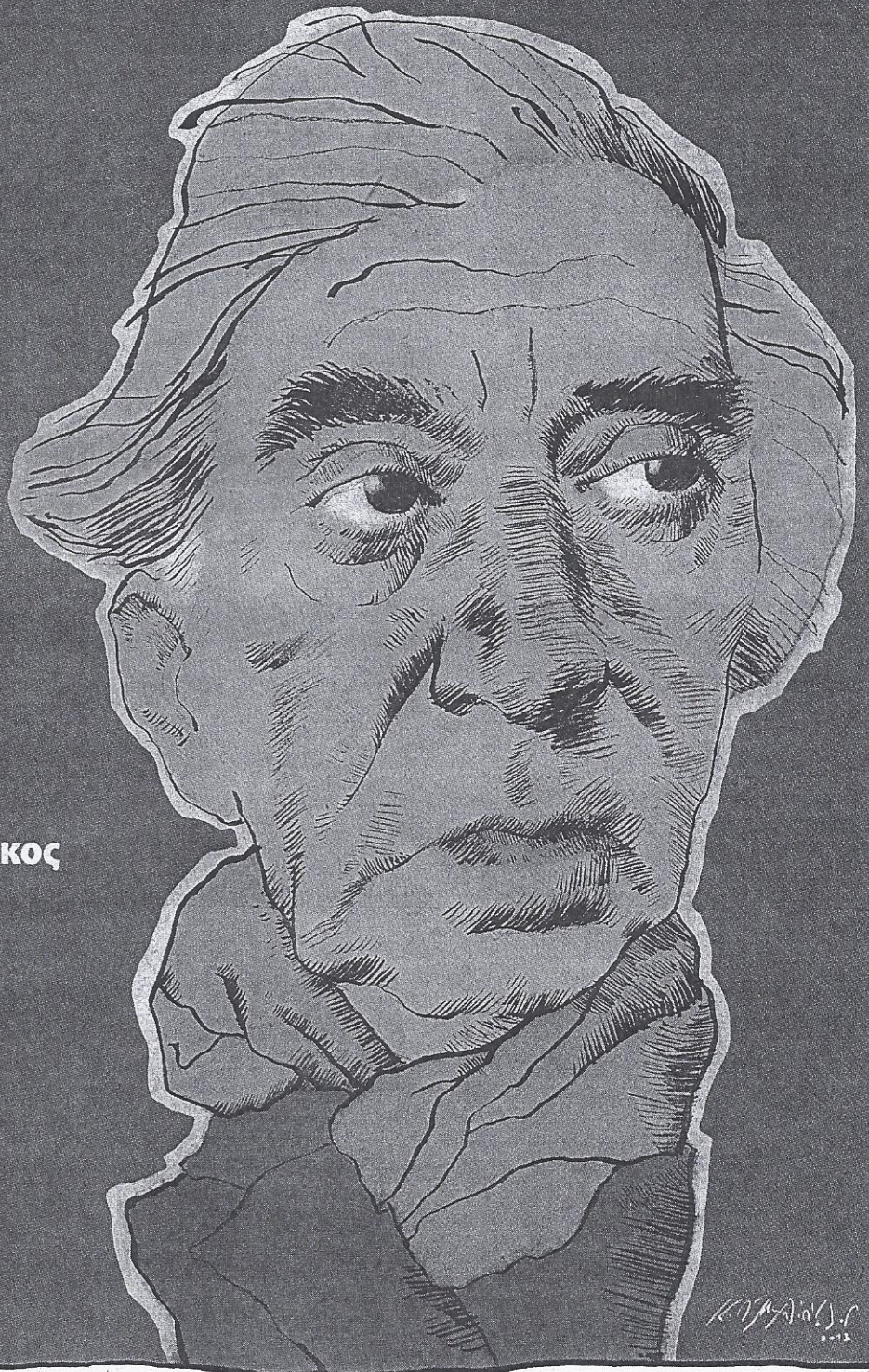
Χάρης Βλαβιανός

Τζον Λε Καρέ

Πέτρος Μαρτινίδης

Τ.Σ. Έλιοτ

Ειρήνη Λουλακάκη-Μουρ

Οκτάβιος Μερλιέ

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννα Πετροπούλου, Λουσίλ Αρνού-Φαρνού

ISSN 1792-0914

9 771792 091002

07

Περιμένοντας τον Καβάφη

«και τώρα τι... χωρίς...»

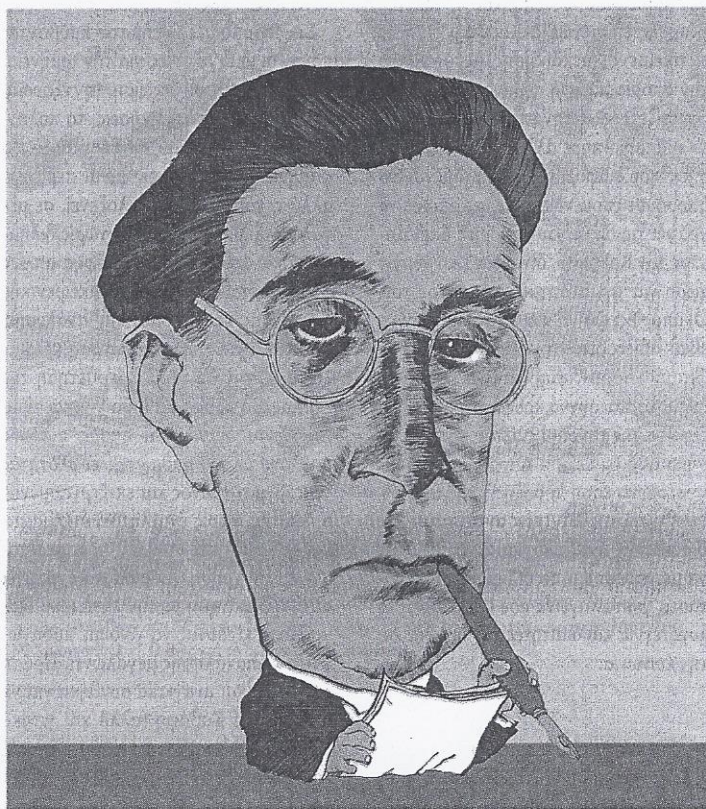
Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗ

1.

διλήμματα

Με τη συμμετοχή, ακόμη και την απλή παρουσία, στα καβάφεια δρώμενα διατρέχει κανείς τον κίνδυνο να θεωρηθεί ότι σφαγιάζεται στην ποδιά της συμβατικής επικαιρότητας ή ότι ανήκει στους κοσμικούς της πολιτισμικής ορθότητας. Η αντίδραση οξύνεται, και είναι εύλογο να συμβαίνει αυτό, όταν λειτουργεί ο αυτοματισμός των επетеιών, το τελετουργικό δηλαδή που ενεργοποιείται για να τιμήσει τη μνήμη του ποιητή, ενταγμένου στον εθνικό λογοτεχνικό κανόνα και αναγνωρισμένου με το φωτοστέφανο της παγκόσμιας φήμης. Για να κρατήσουν αποστάσεις ασφαλείας, μετέχοντες και μη μετέχοντες στην έξαρση των πάσης φύσεως εκδηλώσεων, νιώθουν την ανάγκη να καταγγείλουν τον άγονο αγώνα της καθαφολατρείας: αυτοί που δεν μετέχουν καταδικάζοντας την ανεπάρκεια των συντελεστών και κρατώντας για τον εαυτό τους τη δυνατότητα κάπου κάποτε να δωρίσουν στην ανθρωπότητα την αληθινή ουσία της καθαφικής τέχνης, κι εκείνοι που μετέχουν για να εξαιρέσουν, οξυμύρως, τον εαυτό τους από τα τεκταινόμενα, την ίδια στιγμή που οι ίδιοι εξυμνούνται από τη δράση τους εντός της περιοχής. Σε κάθε περίπτωση η ενασχόληση με τον Καβάφη συνοδεύεται από δύο έντονα συμπτώματα: τη δυσθυμία που επιφέρει η επανάληψη και τη δυσφορία που προκαλεί η κοινοτοπία. Η καλύτερη στάση υποτίθεται ότι είναι να μείνει κανείς αδελέαστος από τέτοιες προκλήσεις.

Στο ίδιο πεδίο θρασομανούν επίσης πάσης φύσεως θορυβώδεις ευαγγελιστές και αναπτύσσονται κτητικές συμπεριφορές ως αμυντική στρατηγική απέναντι σε μια πολιτισμική πραγματικότητα που ξεπερνά και απορροφά την παραδοσιακή θεματική «ο ποιητής και το έργο του», ενώ παράλληλα αντιμετωπίζει το πλέγμα της πρόσληψης ως φαινόμενο που δεν εντάσσεται αποκλειστικά στην καθιερωμένη λογοτεχνική ιστορία. Είναι

Ο Κ.Π. Καβάφης σε σχέδιο του Κωνσταντίνου Παπαμιχαήλου.

επόμενο, σε αυτό το περιβάλλον, ο κριτικός και φιλολογικός πληθωρισμός να μην ευνοεί την ιδιώνυμη εγκόλπωση του ποιητικού μηνύματος. Από τη δική τους μεριά, πεπειραμένοι ειδήμονες αγωνιούν μήπως χαθούν στον παγκοσμιοποιημένο λαβύρινθο του καβαφισμού. Το κοινό, με τη σειρά του, προσέρχεται στο καθαφικό μαισωλείο όπως πάει κάθε Κυριακή στην εκκλησία: για να παρακολουθήσει την ίδια πάντα τελετή. Ο Καβάφης είναι η κυριακάτικη λειτουργία της ποίησης. Φοράμε τα καλά μας, παρακολουθούμε με κλειστά αυτιά, ανταλλάσσουμε κοινωνικές φιλοφρονήσεις στο σχόλασμα, μνημονεύουμε τον ποιητή κοσμώς κι έπειτα πάμε να απολαύσουμε το φαγητό που περιμένει. Είναι μια κατανοητή διευθέτηση. Ο ποιητής λατρεύεται αξιοπρεπώς κι εμείς δανειζόμαστε από τη λάμψη

του για να στολίσουμε την καθημερινότητά μας. Όλα ωραία και σωστά ταιριασμένα.

Υπάρχει όμως και διαφορετική εκδοχή, αυτή που ισχυρίζεται ότι, ανεξάρτητα από επετείους και άλλες παρεμφερείς εκδηλώσεις, κάθε ποιητής, ακόμη και ο πιο φθαρμένος από τη δημόσια χρήση και το κόστος της δόξας, παραμένει μια απεριόριστη διαθεσιμότητα. Έτσι και ο Καβάφης. Μπορεί να έχει σωρευτεί πολλή ερμηνεία, μπορεί να έχουν ειπωθεί σχεδόν όλα για τον βίο, τις πηγές του έργου και τη συγκρότηση της ποιητικής, μπορεί να έχουν μελετηθεί άπειρες πλευρές της ποιητικής εκφοράς και, το χειρότερο, μπορεί, κοντά έναν αιώνα έως σήμερα, όλα αυτά, σε διάφορες παραλλαγές και αναμειγξεις, να επαναλαμβάνονται με προσήλωση στην ακατεύναστη άσκηση

της γραμματολογικής γυμναστικής, και όμως: αν στύψουμε καλά τις καθαφολογικές στοίβες, θα ανακαλύψουμε ότι η τρικυμία είναι επιφανειακή: στο βάθος τα καίρια και σημαντικά είναι λίγα: επάνω τους δυστυχώς απλώνεται πολύς αφρός, τόσος που στο τέλος τα σκεπάζει ολοσχερώς, καταλαμβάνοντας όλον τον χώρο.

Άλλοι λοιπόν ισχυρίζονται πως έχουν ειπωθεί πολλά, σχεδόν τα πάντα, και άλλοι, οι συνήθεις ύποπτοι, ότι έχουν ειπωθεί ελάχιστα, ενώ ακούγονται πολλά. Όπως και αν έχει το πράγμα, η διαθεσιμότητα είναι ενεργή: εκκρεμεί μόνο η στάση μας απέναντί της, όπως και το ασίγαστο δίλημμα: έχει νόημα να μιλήσω τώρα για τον Καβάφη; Το τώρα αναφέρεται στο κάθε φορά, στο γενικώς, στον διχασμό που αναρωτιέται αν μπορεί να ορθώσει λόγο αντάξιο του ποιητή. Αλλιώς μήπως είναι προτιμότερη η σιωπή, μήπως ο λόγος του ποιητή δεν έχει ανάγκη τη μνήμη αλλά τη λήθη; Μήπως πρέπει να ξεχάσουμε τον Καβάφη, να τον εγκαταλείψουμε προσωρινά, για να αφησουμε τον ποιητικό του λόγο να ξεκουραστεί, κάτι σαν λογοτεχνική αγρανάπαυση, και να χαθεί σε άλλα μονοπάτια, αχαρτογράφητα; Μπορεί η λήθη ως κένωση, ως αποτοξίνωση από τη συνήθεια, να προετοιμάσει μια γόνιμη μνήμη στο μέλλον; Μπορεί να γίνει το φάρμακο που θα μας προφυλάξει από τη βιβλιογραφική λαίμαργια και την εξηγητική φλυαρία;

Ίδου το δίλημμα. Και είναι δίλημμα γενικότερο, που πηγάζει από την πεποίθηση ότι η λογοτεχνία είναι περιπέτεια με άγνωστη κατάληξη, παιχνίδι χωρίς τέλος ή νικητές, και όχι αναμενόμενη ανταπόκριση ή καταπιεστική συμμόρφωση. Ο Καβάφης συνδέεται με την ακραία εκδοχή του διλήμματος: όλοι θέλουν να πάρουν τον ρίσκο, καθότι από αυτόν δανειζόμαστε αίγλη και γίνονται ορατοί, και όλοι φοβούνται μήπως κατηγορηθούν ότι υπέγραψαν μία ακόμη τυποποιημένη εκδοχή του, με αφορμή

την εθνική ανάγκη για επετείους ή την προσωπική επιθυμία για αναγνώριση. Σε αυτό το δίλημμα δεν υπάρχει λύση: πρόκειται για εκκρεμότητα που συνοδεύει κάθε λόγο για τη λογοτεχνία. Όπου και αν σταθείς κινδυνεύεις να γλιστρήσεις και να περάσεις απέναντι. Αν δεν υπήρχε αυτή η αγωνία, τότε το παιχνίδι της τέχνης δεν θα μας πρόσφερε την ατέρμονη αιώρηση ανάμεσα στη γνώση και την εμπειρία, στην απόλαυση και τη θλίψη, στο χάσιμο και την ανταμοιβή. Χωρίς διλήμματα δεν θα άνοιγε ο δρόμος για τις απορίες, για εκείνα δηλαδή τα αδιέξοδα που μας αναγκάζουν να σχεδιάσουμε εκ νέου τη διαδρομή μας στην ανάγνωση, έχοντας το πολύτιμο κεκτημένο της αναμέτρησης μαζί τους.

2. απορίες

Ο Σεφέρης κωδικοποιεί ευφύως, ήδη από το 1936, την κριτική αμηχανία και την πολιτισμική διπλωματία με τη λέξη «απορίες», ακόμη και όταν η άποψή του ήταν σαφής και η βεβαιότητά του ακλόνητη. Η απορία όμως πρόσφερε έξοδο κινδύνου, δηλαδή διαφυγής από δυσάρεστες αντιρρήσεις, τού άφηνε πάντα περιθώριο να κινηθεί ανάποδα, από εκεί που κανείς δεν τον περίμενε: π.χ. «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο». Παλαιός πρόγονος, εν πολλοίς ακίνδυνος, οπότε οι απορίες μπορεί να κατανοηθούν και ως σχήμα λόγου για την ανιδιοτελή ανάγνωση. Πάντα όμως απορούσα που ο Σεφέρης δεν είχε παρόμοιες απορίες για τον Καβάφη, απλώς τον «διάβαζε» με πολλά ρητορικά ερωτηματικά, σαν να ένοιωθε πως, αν είχε απορίες, όλοι θα καταλάβαιναν ποιο είναι το πρόβλημα: έχει απορίες για τον Καβάφη, θα λέγανε, γιατί θέλει να τον υπονομεύσει, φοβάται μήπως άθελά του αποκαλύψει το μυστικό, αποφεύγει την υπόδειξη μήπως προκαλέσει τη σύγκριση, τρέμει μήπως φανεί ότι πάσχει από αγωνία της επίδρασης, και άλλα τέτοια.

Ο Σεφέρης ήταν επιφυλακτικός εκ φύσεως και πεποιθμένος, έβλεπε τις κακοτοπιές προτού τις δουν οι άλλοι, στην πραγματικότητα προετοίμαζε επιμελώς το δικό του μέλλον. Ο Καβάφης ήταν ταυτόχρονα απειλή και πέρασμα. Τα αντιμετώπισε και τα δύο, χωρίς να προσφύγει στις απορίες. Εμείς όμως σήμερα είμαστε υποχρεωμένοι να σταθούμε στις απορίες, δίχως προφάσεις, αφού ο Καβάφης δεν είναι διαπραγματεύσιμος με τους όρους του Σεφέρη, με τους όρους δηλαδή της γενιάς του '30- ανήκει, τώρα πια, στις υποθέσεις που εξετάζουμε παραδειγματικά, στα ζητήματα που τίθενται υπό αναθεώρηση. Η απορία είναι σύμφυτη με το καθαφικό έργο, αφού ο λόγος του κινείται στη γραμμική των

ορίων, σε εκείνη τη μεταίχμακη περιοχή όπου κυριαρχούν η αμφισημία, ο επαμφοτερισμός και η αμφιβολία.

Δεν θα ήταν βέβαια τόσο καθοριστικά αυτά τα γνωρίσματα, που συναντώνται άλλωστε σε πολλούς ποιητές της τάξης και της κράσης του Καβάφη, αν δεν είχαν ενταχθεί στο ευρύτερο πεδίο του μονοϊδεασμού που συνέχει την ποιητική και τη βιοματική του. Εφόσον γίνεται κατανοητή η αναμέτρηση, καθώς διατυπώνεται με όρους απόκλισης και όχι σύγκλισης. Είναι σαν μια νέα θρησκεία, στην οποία άλλοι προστρέχουν και άλλοι την αναθεματίζουν ως ψεύτικο νεοτερισμό ή την πολεμούν ως επικίνδυνη αίρεση. Εξαρχής επομένως ο Καβάφης υπήρξε αντικείμενο διεκδίκησης με ορίζοντα την απορία, κρυφή ή φανερή. Και αυτό συνεχίζεται έως την εποχή μας, όσο και αν η απορία πήρε άλλη κατεύθυνση και απέκτησε διαφορετικό περιεχόμενο. Θα μπορούσε επομένως σήμερα κάποιος να γράψει τις δικές του «απορίες διαβάζοντας τον Καβάφη», δίνοντας καινούργιο χώρο για την ανάπτυξη του έργου του. Οι απορίες, ακόμη και όταν μοιάζουν να είναι αδιέξοδες, στην πραγματικότητα ζητούν «πόρο», ψάχνουν να βρουν το δύσκολο, και συχνά κρυφό, πέρασμα στο ξέφωτο της εννόησης, όπου το έργο θα σημασιοδοτηθεί σε απρόβλεπτα συμφοραζόμενα και η πρόκλησή του θα ανανεωθεί από αναπάντεχες αντιδράσεις. Ως διαδικασία είναι αναγκαία, αν θέλουμε να μετατρέψουμε τα διλήμματα σε προτάσεις για τον αγώνα που έχει έπαθλο τη λογοτεχνία και διατητές την ιστορία και την κοινωνία.

Από αυτή την προοπτική χρήζουν αναπροσδιορισμού και οι κλειστές απορίες. Για παράδειγμα: πού οφείλεται η μεγάλη αποδοχή του από το ευρύ κοινό και η πολύχρονη αντοχή της φήμης του εγχωρίου και εξωχωρίου; Ποια στοιχεία του έργου συντέλεσαν στην εντυπωσιακή αυτή απήχηση; Πώς θα τοποθετήσουμε το έργο του μεταξύ εντοπιότητας και οικουμενικότητας; Πώς πρέπει να κατανοήσουμε τους προσδιορισμούς «ελληνικός» και «φυλετικός» που μας έχουν παραδοθεί από συνομιλητές του, με τη διαβεβαίωση ότι τους χρησιμοποίησε ο ίδιος για να σχολιάσει τη σχέση του με τον ελληνισμό και την ελληνικότητα; Πόσο σημαντικό είναι για την ποίησή του ότι έζησε και δημιούργησε σε μια ελληνική παροικία της Αιγύπτου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, γεγονός που επιβάλλει τη σύνδεση με το ελλαδικό κέντρο και την αποικιακή πραγματικότητα της εποχής; Τι ακριβώς προέκυψε από τις έντονες διαμάχες, πριν και μετά από τον θάνατό του, για το νόημα και την

αξία του έργου του; Πόσο αποδοτική υπήρξε η ιδεολογική αξιοποίηση/εκμετάλλευσή του από θιασώτες ισχυρών πεποιθήσεων που θέλησαν να υπηρετήσουν τη δική τους υπόθεση, απλοποιώντας το ποιητικό μήνυμα και μετατρέποντάς το σε διακήρυξη; Γιατί επιβίωσε έναντι του Παλαμά; Πώς πρέπει να ερμηνευτεί η αμφιλεγόμενη ανάγνωση του Σεφέρη; Ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος να κατανοήσουμε την τεχνική του; Πώς θα αναλύσουμε τα ποιήματά του συνυπολογίζοντας την πυκνότητα του διακειμενικού δικτύου; Ποια άλλα σημαντικά ζητήματα θέτει η εποχή μας έναντι αυτού του έργου και τι προσπαθεί να το διευκολύνει ή εξαναγκάσει να πει;

Σε παρόμοια ερωτήματα κρύβονται πάντα οι ίδιες απορίες για την ερμηνεία, την ανάγνωση, τη δεξίωση, την εξουσία, τις χρήσεις, τις διεκδικήσεις, το πολιτισμικό κεφάλαιο που συνδέονται με το φαινόμενο «Καβάφης». Είναι περίεργο αλλά η καθαφολογία φιλοξενεί, σε μεγάλη κλίμακα, ανθρώπους χωρίς διλήμματα και απορίες. Ο Καβάφης απλώς προσφέρεται σαν πεδίο αντικειμενικής διάγνωσης και θετικιστικής ανάλυσης, ενώ για όλα υπάρχει απάντηση και μάλιστα με την οριστική τοποθέτηση της τελείας. Το καθαφικό έργο γίνεται τίμιο ξύλο που διανέμεται στους πιστούς ανάλογα με τον βαθμό της τυφλότητάς τους. Τεμαχισμένοι και επεξεργασμένοι ο ποιητής, χωρίς ενοχλητικά διλήμματα και βασανιστικές απορίες, προσφέρεται για άμεση χρήση. Αν μάλιστα συμπέσει αυτή η διακίνηση με τον επετειακό διάκοσμο, ο κίνδυνος να γίνουμε προαγωγοί της επανάληψης μεγαλώνει. Πρώτη επομένως και αναγκαία συνθήκη για να διαβάσουμε Καβάφη (αλλά και γενικά λογοτεχνία) είναι να κρατήσουμε ακμαία τα διλήμματα και τις απορίες που θρέφουν την ατέρμονη αναζήτηση νοήματος και πλουτίζον, ταξίδι στη φαντασία και στη γνώση, αξεχώριστα.

3. βαλίτσες

Σκέφτομαι ποιος θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να μετατρέψει κανείς την καθαφική υπόθεση, με τα διλήμματα και τις απορίες της, σε μια αφήγηση που να κατανοεί αλλά και να αξιοποιεί τις δυνατότητες και τις ανάγκες της τρέχουσας πραγματικότητας, χρησιμοποιώντας καινούργια μέσα, κατάλληλα για φανταστική διεπαφή και διαδραστική επενέργεια. Κάτι τέτοιο μάλλον θα θεωρηθεί ανήκουστο έως γελοίο από τους ζηλωτές της καθαφολογίας. Ακόμη και στο στρατόπεδο των μετριοπαθών η πιο πιθανή αντίδραση θα ήταν η απόρριψη του εγχειρήματος με την απαξιωτική αντιμετώπισή του ως «εξεζητημένου».

Εάν κοιτάξει όμως κανείς πίσω, στην ιστορία των εκδοχών περί Καβάφη, δηλαδή τους πολλούς Καβάφιδες που κληρονομήσαμε, θα διαπιστώσει ότι οι πιο ενδιαφέρουσες ερμηνείες είναι εκείνες που σκηνοθετούν πρωτότυπες παραστάσεις με ήρωα τον ποιητή και το έργο του. Στον αναγνώστη απευθύνονται συνήθως με ανοίκειο λόγο, επιδιώκοντας να τον αιφνιδιάσουν ή να τον ενοχλήσουν, αποσκοπώντας να τον ωθήσουν σε πρωτόγνωρα μονοπάτια, υπονομεύοντας την ίδια στιγμή τα πολιτισμικά στερεότυπα που έχουν κλείσει τους ορίζοντές του.

Δεν ξέρω πώς λειτουργήσει ο συνειρμικός λαβύρινθος, τι κρυφές διαδρομές ακολούθησε ο λογισμός, αυτό που ξέρω είναι ότι το τελικό σενάριο, στο οποίο έφτασα μετά από πολλές ταλαντεύσεις, έμοιαζε με την πολυμεσική τριλογία του Πίτερ Ικρινάγου «Οι βαλίτσες του Tulse Luper», μια εικαστική, φιλική, κεμενική, διαδραστική παραγωγή που άλλοτε υπήρξε «υλικό» για περαιτέρω επεξεργασία, άλλοτε διαδραστικό παιχνίδι, ενίοτε τηλεοπτική σειρά με ασαφή διαδοχή επεισοδίων, κάποτε παράσταση ηλεκτρονικής «ρουλέτας», όπου ο σκηνοθέτης οργανώνει την αφήγηση ανάλογα με το πώς αντιλαμβάνεται τις διαθέσεις και επιθυμίες του κοινού. Εμφανίστηκε επίσης σε μια σειρά τριών συμβατικών DVD, τα οποία ωστόσο περιβάλλονται από έναν ωκεανό ετερότροπων εφαρμογών με το ίδιο απροσδιόριστο θέμα. Η σκηνοθεσία θέλει να εμπλέξει τον αναγνώστη σε μια περιπέτεια όπου το πραγματικό και το μυθοπλαστικό είναι αδιαχώριστα: «Το ταξίδι του Tulse Luper. Τον τελευταίο αιώνα ένας απίθανος τύπος ονόματι Tulse Luper αρχειοθέτησε όλη του τη ζωή σε 92 βαλίτσες. Φαίνεται ότι ήταν αυτόπτης μάρτυρας σε πολλά σημαντικά γεγονότα του 20ού αιώνα. Πάρε μέρος στην παγκόσμια προσπάθεια της ανασύστασης του βίου του. Κάνε εγγραφή ως ερευνητής και δήλωσε συμμετοχή σε αυτό το online παιχνίδι».

Έως σήμερα δεν έχουμε μάθει αν ο νικητής του διαγωνισμού, ο οποίος ακολούθησε τις διαδρομές του Tulse Luper ανά την υδρόγειο, είναι πραγματικός ή επινόημα των ρυθμιστών του παιχνιδιού. Ο σκηνοθέτης αυτής της φανταστικής περιπέτειας, στις διαφορετικές εκδοχές της πολυμεσικής αφήγησης, χρησιμοποιεί το εξής ερμητικό: όλος ο βίος του Tulse Luper περιέχεται σε 9 βαλίτσες που έχει εγκαταλείψει σε περιπλανήσεις του παρά τη θέλησή του. Εκεί βρίσκονται οι αποδείξεις της ύπαρξής του: έρωτες, επιθυμίες, προτιμήσεις, εμμονές, ίχνη περιστάσεων και υπομνήσεις γεγονότων, επιστολές, σημειωματάρια, φωτογραφίες, ημερολόγια, χάρτες, κατάλογοι, κρυπτογραφίες μικροαντικείμενα, πλήθος απομεινάρια μιας σκοτεινής διαδρομής.

Έτσι σκέφτομαι ότι θα μπορούσε κανείς να στήσει μια καινούργια αφήγηση για τον Καβάφη, ξεφεύγοντας από την επανάληψη, αποφεύγοντας την πεπατημένη: να ετοιμάσει τις αποσκευές του ποιητή αφήνοντας περιθώρια εκλογής και προτίμησης στον αναγνώστη-ταξιδευτή. Ψάχνοντας τις βαλίτσες θα νιώσει καταστάσεις, θα μυρίσει αντικείμενα, θα δει εικόνες, θα ανακαλύψει μυστικά, θα εντοπίσει ίχνη, θα χοροπηδά χαρούμενος όταν πέφτει πάνω σε κάτι που δεν περίμενε. Οι βαλίτσες είναι διαθέσιμες αλλά το περιεχόμενο δεν είναι διασφαλισμένο, γιατί ποτέ δεν ξέρει κανείς τι θα βρει ανοίγοντάς τις, έτσι όπως είναι αφημένες στις τύχες τόπων, καιρών, ανθρώπων και περιστάσεων.

«Οι βαλίτσες του Κ.Π. Καβάφη», θα ήταν ο τίτλος αυτής της παραγωγής, στην οποία θα συμμετείχαν κείμενο, εικόνα, μουσική, και άλλες πολυμεσικές εφαρμογές, όλα στη ρευστή μορφή του διαδικτύου, σε ένα πεδίο όπου συντρέχουν και οι διεστραμμένες ιδιοφυίες του Τζόις, του Πεσόα και του Πίντσον. Θα μπορούσε κανείς να αλλάξει προοπτική και να γεμίσει τις βαλίτσες με άλλα πράγματα και άλλη διάταξη ή ακόμη να επικαλεστεί, για συνοδοιπόρους, μάγους της παράλλαξης, όπως ο Μπέκετ, ο Μπόρχες ή ο Καλβίνο. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι βαλίτσες έχουν εγκαταλειφθεί από τον ιδιοκτήτη τους εδώ κι εκεί, ανάλογα με τις περιπέτειες του ταξιδιού, και επαφίεται στη βούληση αυτών που θα τις βρουν να αποκαλύψουν το περιεχόμενό τους. Δεν ξέρουμε πόσες ήταν οι βαλίτσες του Καβάφη ούτε πόσες από αυτές βρέθηκαν (ποτέ άλλωστε δεν βρίσκονται όλες, την ίδια στιγμή, από έναν άνθρωπο). Υπάρχουν πληροφορίες ότι κάποιοι στάθηκαν τυχεροί. Απομένει ωστόσο να αποδειχτεί ότι δεν πρόκειται για ασύστατη διάδοση. Έως τότε μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για τον τρόπο που ο ποιητής αρχειοθέτησε τον λογοτεχνικό του βίο στις θρυλικές αποσκευές.

Πιθανώς να έχουν κάποιο δικό όσοι πιστεύουν ότι οι βαλίτσες δεν υπάρχουν και αποδίδουν τις διαδόσεις στην εικαιοσύνη των πακτών που θέλουν να κερδίσουν έναν δωρεάν γύρο του κόσμου. Έως ότου κάτι τέτοιο επιβεβαιωθεί ή διαψευστεί, προτείνω να αναζητήσουμε τον Καβάφη επινοώντας μιαν αυθαίρετη αρχειοθέτηση σε βαλίτσες και εφαρμόζοντας τον παραδοσιακό τρόπο κατάταξης και περιγραφής. Γιατί όμως βαλίτσες; Μα επειδή συμβολίζουν το ταξίδι, την περιπλάνηση, τη σύνοψη του βίου ενός ανθρώπου (ακόμη και τα άπλυτά του). Επειδή η βαλίτσα είναι φορητή και μπορεί να πάει παντού, ακόμη και σε λάθος διεύθυνση, μπορεί ακόμη να ξεχαστεί στο πιο απίθανο μέρος, να χαθεί ή να κλαπεί. Ένα είναι βέβαιο: όταν ταξιδεύουμε διαρκώς, πρέπει να γεμίζουμε τις

«Η Σκιά». Καβαφολογικό σήριαλ που παίζεται ακαταπαύτως... (Σκίτσο του Νίκου Παππά που δημοσιεύθηκε στο Σατάν Αλεξάνδρειας του 1927. Από το πολύτιμο έργο Δ. Δασκαλόπουλος, Μ. Στασινοπούλου, *Ο Βίος και το Έργο του Κ.Π. Καβάφη*).

βαλίτσες με όλα εκείνα που θεωρούμε άκρως αναγκαία για την επιβίωσή μας. Οι φανταστικές βαλίτσες του Καβάφη δεν μπορεί επομένως να είναι τίποτε άλλο από το μυστήριο του πεπρωμένου τους. Ο τρόπος της εποχής να ανταποκριθεί με τον δικό της λόγο στις περιπλανώμενες αποσκευές του ποιητή. «Οι βαλίτσες του Κ.Π. Καβάφη» θα μπορούσαν να είχαν γίνει ένα από τα παράδοξα και γοητευτικά projects του Γκρναγουέι, όπου όλοι συμπλέκονται: ο ποιητής, ο σκηνοθέτης και οι αναγνώστες/ακροατές/θεατές. Ο μόνος τρόπος, στην περίπτωση αυτή, να φανταστούμε τις βαλίτσες του Καβάφη είναι να πιστέψουμε ότι πρέπει να θεωρηθούν αληθινές. Η κατασκευή δεν μπορεί να ολοκληρωθεί αν δεν εκλάβουμε τα δεδομένα της ως πραγματικά.

Επιστρέφοντας όμως στη δική μας περίπτωση είμαστε αναγκασμένοι να αναρωτηθούμε: ποιες είναι τελικά οι βαλίτσες του Καβάφη σε αυτή τη διαδρομή και πότε θα πέσουν στα χέρια μας; Πώς μπορούμε να μιλήσουμε γι' αυτές; Πώς θα καταφέρουμε να ανασκευάσουμε και να

εμπλουτίσουμε την αφήγηση για το έργο του ποιητή ανοίγοντάς τις; Φοβάμαι ότι είναι πολύ νωρίς για τέτοιες ερωτήσεις. Το μόνο που θα τολμούσα, σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο, είναι να καταγράψω την πρόθεσή μου κάποια στιγμή να βρω τον κατάλληλο τρόπο να μιλήσω για τη δική μου περιπέτεια με τις βαλίτσες του ποιητή, να αφηγηθώ το οδοιπορικό που με οδήγησε σε κάποιες από αυτές.

4. ταξίδια

Σχεδόν αυτόματα οι περισσότεροι, βλέποντας τη λέξη «ταξίδια» στην περιοχή του Καβάφη, ανακαλούν την «Ιθάκη» σαν την πιο προφανή ενασχόληση του ποιητή με το θέμα· δεν θα έπρεπε όμως να λησμονούν το ποίημα «Η πόλις», εκεί όπου το ταξίδι δεν έχει νόημα παρά ως εσωτερική αναζήτηση, αφού πάντα μένει εκεί που είσαι, ακόμη και όταν νομίζεις ότι σε περιμένει η μεγάλη περιπλάνηση. Η δυνατότητα του ταξιδιού αντισταθμί-

ζεται από την αδυναμία να ξεφύγει κανείς από τη μοίρα του, που δεν είναι άλλη από το «ταξίδι μέσα μας». Με ποιο ταξίδι συντάσσεται ο ποιητής δεν θα μάθουμε ποτέ. Αφήνει την απόφαση σε μας: τότε θέλουμε να μαθαίνουμε νομίζοντας ότι είμαστε σε διαρκή κίνηση και τότε θέλουμε να μαθαίνουμε νομίζοντας ότι είμαστε σε πλήρη ακινησία. Και τα δύο είναι εκδοχές του ταξιδιού. Δεν περιορίζεται όμως μόνο σε αυτές το λογοτεχνικό εγχείρημα που θα μπορούσε να ονομαστεί «Το ταξίδι του Κ.Π. Καβάφη», μια περιπέτεια βίου και τέχνης μαρτυρημένη στις αποσκευές που την έχουν συνοδέψει.

Το ταξίδι αυτό περιέχει τρεις περιπλανήσεις καθοριστικές για το ποιητικό επίτευγμα: στη γλώσσα, στην τέχνη, και στον κόσμο. Σε αυτές κρίνεται η τύχη κάθε ποιητή. Ο Καβάφης κατανόησε, έστω και αν χρειάστηκε πολύς χρόνος, την πρώτη και βασική αρχή του καλού τεχνίτη, αυτή που λέει ότι από την υπάρχουσα γλώσσα πρέπει να συγκροτήσεις τον δικό σου λόγο. Χωρίς την ένταξη της παρέκκλισης στη γραφή, δεν είναι δυνατή η αναζήτηση της προσωπικής μυθολογίας στην τέχνη. Τα δύο αυτά πάνε μαζί. Οι γλωσσικές θέσεις του Καβάφη έχουν μελετηθεί πολλές φορές και από πολλές προοπτικές. Το ίδιο και το ιστορικό υπόβαθρο. Ποιος, για παράδειγμα, δεν γνωρίζει ότι η λόγια και καθημερινή γλώσσα των Ελλήνων της διασποράς επέδρασε στην ποιητική του εκφορά ή δεν ξέρει για τη βαθιά σχέση του με την αγγλική, που είχε μάθει από μικρή ηλικία και χρησιμοποιούσε κάθε μέρα στην εργασία του, συχνά στις κοινωνικές σχέσεις, ακόμη και στην οικογενειακή ζωή (κυρίως στην επικοινωνία με τα αδέρφια του).

Είναι, επίσης, γνωστό ότι έζησε τον γλωσσικό διχασμό ανάμεσα σε δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους, χωρίς ποτέ να πάρει ανοιχτά θέση. Από τα πρώτα ποιήματά του, από τα πεζά του και από την γέννηση γλωσσικού του συμπεριφορά είναι φανερό ότι λογιωτατίζει (φανερωτικά θα έλεγε ο Σεφέρης). Όσο όμως ωριμάζει ο ποιητικός του λόγος ενισχύεται η αποδοχή της δημοτικής. Σχηματικά θα λέγαμε ότι ο πρωτίτως λόγιος Καβάφης του 19ου αιώνα γίνεται ο πρωτίτως δημοτικιστής του 20ού, αλλά και πάλι ένας τέτοιος διαχωρισμός αποκρύπτει την επαμφοτερίζουσα καβαφική στάση απέναντι στη γλώσσα. Για τον Καβάφη το κρίσιμο ζήτημα δεν ήταν η γλώσσα ως γλώσσα αλλά η γλώσσα ως ποιητικό όργανο. Στο σημείο αυτό οι αποφάσεις του ορίζουν και τη μορφή που πήρε η παρέκκλιση του.

Πρώτη σημαντική ποιητική απόφαση υπήρξε η εκλογή των ελληνικών έναντι των αγγλικών, όσο και αν τα τελευταία δεν έπαψαν ποτέ

να λειτουργούν στο παρασκήνιο σαν οθόνη δοκιμής και δοκιμασίας. Η δεύτερη αναπόφευκτη απόφαση ήταν τα ελληνικά ως ιστορία, η μεγάλη πολιτισμική παράδοση που συντηρούσε το ζωντανό παρόν με τον πλούτο των κειμένων. Η τρίτη ήρθε τόσο φυσικά που μπορεί να μην ήταν καν απόφαση: η επίτευξη ενός ποιητικού λόγου που συνδυάζει στοιχεία προφορικότητας και λογιούσης σε ένα εντελώς ιδιωματικό μείγμα, υπό την έννοια ότι δεν διατάζει να συμπαράθεσει ανομοιογενή γλωσσικά επίπεδα ή κώδικες στο ίδιο κείμενο.

Αυτό που ονομάζουμε γλώσσα του Καβάφη δεν είναι τίποτε άλλο παρά η σύγκλιση των αποκλίσεων με κορμό την κοινή νεοελληνική της εποχής του. Δεν θα μπορούσε να ήταν αλλιώς αφού, όπως κάθε σπουδαίος ποιητής, γνώριζε πόσο σημαντικό ήταν να καταγράψει το ποιητικό μήνυμα σε ένα ιδίωμα που να φαίνεται αποκλειστικά δικό του την ίδια στιγμή που ανήκει στον κοινό λόγο. Γι' αυτό, όταν διαβάζουμε ή ακούμε την ποίησή του, τον αναγνωρίζουμε αμέσως, γι' αυτό επίσης εκεί που νιώθουμε οικεία, σχεδόν φιλικά, μαζί του, αφινιδιάζομαστε από μια τροπή που ματαιώνει τις προσδοκίες μας. Σε αυτή τη χρήση της γλώσσας δεν υπάρχει λάθος και σωστό, λόγοι και δημοτικό, λυρικό και πεζό: όλα κρίνονται στο τελικό αποτέλεσμα: στην πραγμάτωση της ποιητικής γραφής.

Η εμφάνισή του στη νεοελληνική λογοτεχνία προέβλεπε μεγάλη αναταραχή και για τη γλωσσική μορφή που πήρε τελικά το ποιητικό εγχείρημα: κανείς ποτέ άλλη φορά, έως τότε και έως σήμερα, δεν έκανε αισθητή τη διαφορά του με μια τόσο ανατρεπτική χρήση της γλώσσας και ένα τόσο προγραμματικά προκλητικό ξεστράτισμα από τον κυρίαρχο ποιητικό λόγο. Ο στόχος του υπήρξε σαφής: να μην αποξενώσει το κοινό του γλωσσικά και αισθητικά, έτσι ώστε να παραμείνει διαθέσιμο στον δικό του αφινιδιασμό. Ο Καβάφης ελέγχει τις συνηθείς μας εκεί που φαίνεται να τις αποδέχεται, σπέρνει την αμφιβολία την ίδια στιγμή που μας καθησυχάζει, ξύνει πληγές ενώ μοιάζει να μας παρηγορεί, δείχνει να φανερώνεται ενώ στην πραγματικότητα αποσύρεται.

Τίποτα από όλα αυτά δεν θα μπορούσε να συμβεί, αν δεν είχε βρει τον τρόπο να τα καταστήσει κτήσεις του ποιητικού λόγου, δηλαδή κατορθώματα της γλώσσας. Αυτό το συγκεκριμένο ταξίδι υπήρξε μακρύ και δύσκολο, όχι τόσο ως προς τις ιστορικές σημάνσεις που φανερώνουν δημόσιες στάσεις και συμπεριφορές του ποιητή, όσο ως επίμονη αναζήτηση διακριτού λόγου, εν προκειμένω ελληνικού, στον χώρο της τέχνης. Αναμφίβολα όλα έχουν τη σημασία τους σε μια φιλόδοξη εκ-

στρατεία, τίποτε όμως δεν αποκτά εντέλει νόημα αν δεν υπηρετεί την υπόθεση της ποίησης. Γι' αυτό δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε το ταξίδι στη γλώσσα από το ταξίδι στην τέχνη. Η ανάβαση του Καβάφη από την ατομική στη συλλογική μυθολογία έπρεπε να αναμετρηθεί με τις πολιτισμικές αντιστάσεις και στις δύο αυτές περιοχές.

Η τέχνη του είχε να αντιμετωπίσει έναν εμπειδωμένο ορίζοντα προσδοκιών στη λογοτεχνία, οι οποίες ενέπλεκαν και το ζήτημα της γλώσσας. Όταν κατάφερε να διεισδύσει σε αυτόν και να τον αλώσει εκ των έσω, ακολούθησε η περίοδος της αποδοχής και της εγκατάστασης στον κανόνα, όπως συμβαίνει πάντα σε αυτές τις περιπτώσεις. Η ρητορική του ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει, σε πολλά σημεία, αδιερεύνητη, ιδιαίτερα εκεί που ο λόγος απαιτεί να μελετήσουμε προσεκτικά τη σύστασή του. Για να γίνει όμως αυτό χρειάζεται να οργανώσουμε το δικό μας ταξίδι, αναζητώντας τα ταξίδια του ποιητή, προσπαθώντας να ανακαλύψουμε πού πήγε, τι, είδε, τι έκανε και τι εκόμισε από αυτά. Δεν μπορεί να ολοκληρωθεί κάτι τέτοιο, αν δεν εντάξουμε τον λόγο και την τέχνη στο ταξίδι του κόσμου, σε εκείνη δηλαδή την περιπλάνηση όπου συρρέουν αισθήματα, ιδέες και εμπειρίες σε μια βαθύτερη ενασχόληση με τον άνθρωπο και την ιστορία του.

Οι ποιητές, σε όποια γλώσσα και αν γράφουν, όπως και αν υπηρετούν την τέχνη, αποβλέπουν πάντα στο οικουμενικό, διεκδικούν τον κοσμοπολιτισμό μέσω της ιδιαιτερότητας, οπότε είναι υποχρεωμένοι να στοχαστούν, τόσο για τα υπαρξιακά τους προβλήματα, όσο και για την κοινή μοίρα. Ο Καβάφης έφερε αυτά τα δύο μαζί, κατανοώντας ότι τίποτα δεν είναι πιο παγκόσμιο από μια κρίση του υποκειμένου ή από μια διατάραξη του ηθικού κανόνα και τίποτα πιο προσωπικό από μια κοινωνική παρακμή ή μια συλλογική συμπεριφορά. Τα ταξίδια του, η θεωρία του για το εκδημίν, με πλοηγό την τέχνη και καράβι τον πολιτισμό, υφαιρούν και ξηλώνουν διαρκώς το σχήμα τους. Τίποτα δεν μπορεί να θεωρηθεί οριστικό σε αυτή την αδιάκοπη μετακίνηση και αναδιάταξη. Για να συλλάβουμε με κάποια επάρκεια το πεδίο τους, πρέπει να κατανοήσουμε ότι στην πραγματικότητα τα τρία ταξίδια δεν είναι παρά ένα μεγάλο ταξίδι με όχημα την ελληνική γλώσσα, αποσκευές την τέχνη και προορισμό τον κόσμο.

5.

ευρήματα

Από τις περιπέτειες του καθαφικού έργου, όσο ζούσε ο ποιητής, αλλά και μετά την αναχώρησή του από τα εγκό-

σμια, έχουν ανακοινωθεί πολλά ευρήματα. Μπορεί να υπήρξε μακρύς ο δρόμος για να εντοπιστούν τα ίχνη του στις διαδρομές που ακολούθησε, ωστόσο διακινείται η φήμη ότι έχουν βρεθεί αρκετές βαλίτσες έως σήμερα. Ορισμένες από αυτές φαίνεται ότι δεν ανοίχτηκαν ακόμη, άλλες λέγεται ότι έχουν ψαχτεί εξονυχιστικά, μερικές ακούγεται ότι έμειναν μισόκλειστες και κάποιων το περιεχόμενο διαδίδεται ότι έχει σκορπιστεί. Όσοι ασχολούνται με τη διερεύνηση του ζητήματος δεν θεωρούνται υποχρεωτικά οι πιο κατάλληλοι, ενώ ορισμένοι συμπεριφέρονται σαν μοναδικοί ιδιοκτήτες. Υπάρχουν όμως και περιστασιακοί επισκέπτες, που βρίσκουν κάτι καινούργιο εκεί που κανείς δεν το περιμένει, κάτι που δεν είχαν δει, παρά τη σχολαστική εξέταση, οι άλλοι χρήστες. Ποτέ κανείς δεν πρέπει να ισχυρίζεται ότι όλα έχουν βρεθεί, ότι οι βαλίτσες είναι άδειες πια και δεν απομένει τίποτε άλλο να ειπωθεί. Από την άλλη μεριά είναι αναμφισβήτητο ότι έχει φτάσει ο καιρός να πραγματοποιηθεί η παρουσίαση των πιο σπουδαίων ευρημάτων, τουλάχιστον εκείνων που έχουν επιβεβαιωθεί, αλλά και εκείνων που έχουν χρεία από καλύτερη επεξεργασία.

Βέβαια, πάντα θα υπάρχει ένα είδος δυσηστικής απέναντι σε περιγραφές και διαπιστώσεις, αφού θα εκκρεμεί η τύχη αποσκευών που ο ποιητής μπορεί να άφησε σε απρόβλεπτους σταθμούς. Μια τέτοια εκκρεμότητα όμως είναι σύμφυτη με το λογοτεχνικό παιχνίδι. Γι' αυτό μιλάμε για ευρήματα και όχι για αποδείξεις. Ας δούμε λοιπόν κάποια ευρήματα προχειρώς και χάρην παραδείγματος, όχι για να καταλιξούμε σε ασφαλή συμπεράσματα αλλά για να τοποθετηθούμε απέναντι στην αυριανή αναζήτηση του Καβάφη ή, πιο μετριοπαθώς, για να ορίσουμε τον χώρο της αναμονής, εκεί που περιμένουμε επιτέλους να εμφανιστεί και κάθε φορά η άφιξη του αναβάλλεται.

Η πρώτη ανάγκη απαιτεί την επανεκδοση του Καβάφη με όρους του παρόντος. Αυτό σημαίνει ότι χρειάζεται καινούργια *χρηστική έκδοση*, με περισσότερα σχόλια, συστηματική εισαγωγή, συμπερίληψη του δημοσιευμένου και αδημοσίετου έργου: γενικά μια έκδοση που να καλύπτει τις προσδοκίες ενός ανομοιογενούς αναγνωστικού κοινού με άλλες προσλαμβάνουσες σε σχέση με το παρελθόν: και συνάμα μια έκδοση που να τοποθετείται απέναντι στην καθαφική ποίηση με τρόπο ανανεωτικό και προσοδοφόρο. Αντιστοίχως επείγουσα είναι και μια *φιλολογική έκδοση* που θα αξιοποιεί όλες τις μορφές κάθε ποιήματος, όπως αυτές μπορούν να ανιχνευτούν στο αρχείο του ποιητή αλλά και στις διάφορες δημοσιευμένες εκδοχές τους. Σημαντικές στην περίπτωση αυτή είναι οι χειρόγραφες παραλλαγές, διορθώσεις,

διαγραφές και συμπληρώσεις, όσο και αν μια τέτοια αναζήτηση περιπλέκεται αφάνταστα από τον τρόπο που διέιδε το έργο του: ως μεθοδικός ενορχηστρωτής που ήθελε να ελέγχει τόσο τη διακίνηση του υλικού όσο και την αντίδραση των παραληπτών.

Πολύτιμος αρωγός σε μια τέτοια έκδοση θα ήταν η ψηφιακή καταγραφή του καθαφικού αρχείου και η διάθεσή της σε όλους τους ερευνητές. Με λίγα λόγια τίθεται *εκδοτικό ζήτημα* για το έργο του Καβάφη. Δεν πρόκειται για απλή διαπίστωση αλλά για εκκρεμότητα που επίζητεί άμεση αντιμετώπιση, όχι μόνο για λόγους φιλολογικούς αλλά και γιατί θα διευρύνει το πεδίο της *καθαφικής*, επιτρέποντάς μας να μελετήσουμε πιο συστηματικά το έργο του ως εργασία εν προόδω (για να θυμηθούμε πάλι τον Σεφέρη), κι έτσι να σχηματίσουμε ακριβέστερη εικόνα για το ποιητικό του εργαστήριο.

Κατά καιρούς έχει τεθεί το ζήτημα της ελληνικότητας ή της ελληνοκεντρικότητας του Καβάφη ως απάντηση σε όσους προωθούν την ιδέα που τον θέλει οικουμενικό και κοσμοπολίτη. Οι όροι μιας τέτοιας διεκδίκησης είναι ταυτόχρονα ιδεολογικοί και πολιτισμικοί. Όπως συμβαίνει με κάθε λογοτεχνικό έργο που κινείται σε πολλά επίπεδα και αναπτύσσεται σε πολλές κατευθύνσεις, ο καθένας μπορεί να αποδείξει αυτό που θέλει, αρκεί να αποσπάσει από το κείμενο και να εντάξει σε άλλα συμφραζόμενα τα ανάλογα παραθέματα, ενώ την ίδια στιγμή αποκρύπτει εκείνα που αναφέρονται επιχειρηματικά του. Υπάρχει όμως ένα σύνολο δεδομένων που πρέπει πρώτα να αναγνωρίσει πριν προχωρήσει στην ανάλυσή του. Συγκεκριμένα: το έργο του Καβάφη είναι γραμμένο στα ελληνικά, έχει κατά κόρον ελληνική θεματική, ανήκει στην ελληνική λογοτεχνία, δημιουργήθηκε με όρους ελληνικής πραγματικότητας, συζητήθηκε και κρίθηκε στο ελληνικό πολιτισμικό πεδίο (σχεδόν εξ ολοκλήρου στην αρχή και σε μεγάλο βαθμό σήμερα).

Όλα αυτά φαίνονται εύλογα, πρέπει όμως να συνυπολογίσουμε και άλλους ισχυρούς παράγοντες: την ευρωπαϊκή παιδεία του ποιητή και τη σχέση του με σύγχρονα λογοτεχνικά ρεύματα (κυρίως τον υπόγειο διάλογό του με τον μοντερνισμό), την τεράστια απήχηση του έργου του, μέσω μεταφράσεων, σε όλο τον κόσμο, τη διαρκή προβολή των ελληνικών θεμάτων στην οθόνη της εκάστοτε παγκοσμιοποίησης (αρχαίος κόσμος, ελληνιστική εποχή, Ρώμη, Βυζάντιο). Ο Έλληνας ποιητής είναι συνάμα και ευρωπαίος ανθρωπιστής, η τέχνη του δεν υπερασπίζεται το ακραϊφνές ή ορθόδοξα ελληνικό αλλά το ελληνικό στις αναμειξίες,

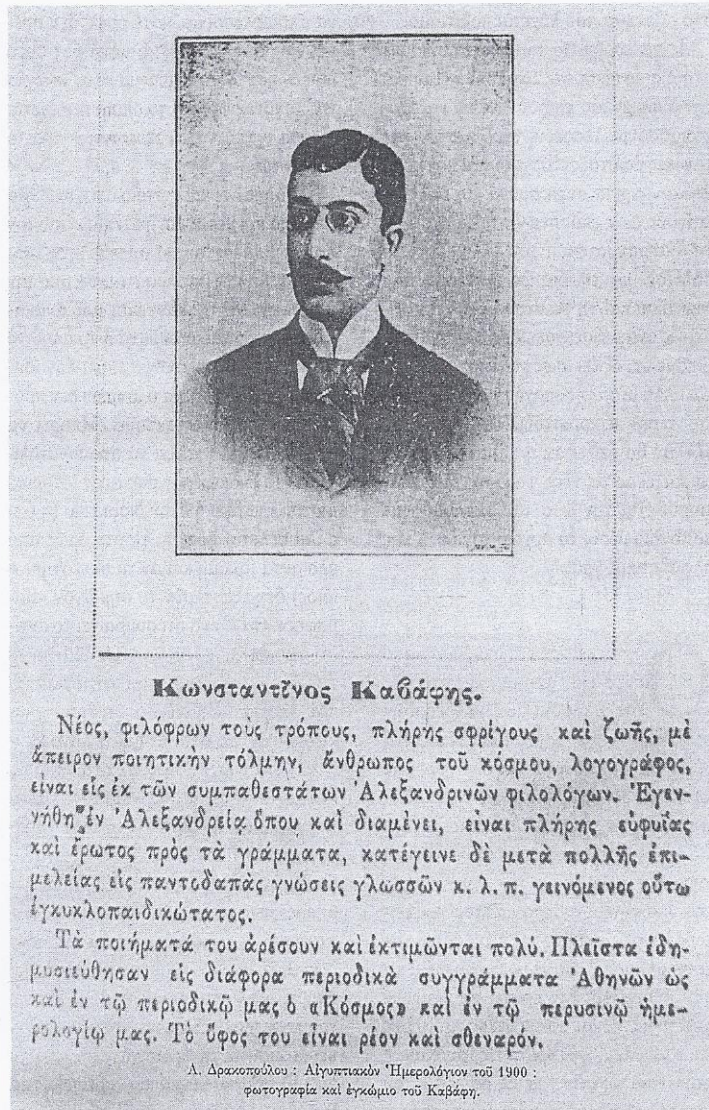

διαστροφές και κορυφώσεις του, πάντα μέσα στον ωκεανό που λέγεται παγκόσμια ιστορία. Το πολιτισμικό αίτημα του έργου του τίθεται από την Ελλάδα αλλά ενώπιον του κόσμου. Ο Καβάφης, όπως κάθε φανατισμένος ποιητής, διεκδίκησε την οικουμένη μιλώντας ελληνικά.

Συνοπτικά μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής διατύπωση: δεν γίνεται να μελετήσει κανείς τον Καβάφη αγνοώντας τη διαπραγμάτευση του «ελληνικού». Δεν έχει σημασία αν είναι Έλληνας ή ξένος, αν γνωρίζει ελληνικά ή όχι, αν συμπαθεί ή απεχθάνεται τους Έλληνες, σημασία έχει ότι η ανάγνωση του Καβάφη είναι αδύνατη αν δεν αναμετρηθεί, με τον δικό της τρόπο και στο δικό της περιβάλλον (ακόμη και με τις δικές της σκοπιμότητες), με τη «διαπραγμάτευση του ελληνικού». Ίσα-ίσα που η διαπραγμάτευση βρίσκεται στον πυρήνα της καθαφικής ποίησης, αφού τίποτε δεν μπορεί να νοηθεί έξω από αυτή. Γλώσσα, ύφος, ποιητική, σκηνοθεσία, διακειμενικό πεδίο ορίζονται με πρόβλεψη το οικουμενικό αλλά τίθενται στο πεδίο του ελληνικού. Αν δεχτούμε ότι η διαπραγμάτευση του ελληνικού στον Καβάφη δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε μονόπλευρη αλλά πολύσημη και πολυσχιδής, μια τακτική που προσφέρει δυνατότητες και υπογραμμίζει εκκρεμότητες, τότε είναι φανερό πως κάθε εποχή πρέπει να δώσει περιεχόμενο στη θέαση του συγκεκριμένου, πάντα όμως με το βλέμμα στραμμένο στην οικουμένη.

Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή, εάν λέγαμε ότι σε πολλά ποιήματα του Καβάφη το παγκόσμιο υπηρετεί τη διαπραγμάτευση του ελληνικού και το ελληνικό τη διαπραγμάτευση του παγκόσμιου. Δεν μπορώ ωστόσο να φανταστώ, διαβάζοντάς τον ξανά, ότι το έργο του υποστηρίζει μια τέτοια ισορροπημένη διαλεκτική. Θέλω να επιμείνω ότι το «ελληνικό» (και όχι τα καθημαζευμένα «ελληνικός» και «φυλετικός»), παρά την εκτίναξη του στα πέρατα της γης και παρά την πολυχρωμία των ερμηνειών, παραμένει μία από τις κεντρικές περασιές του έργου του, κάτι ανεξίτηλο που δεν μπορεί αφελώς να αγνοηθεί ή να υποβαθμιστεί. Αυτό το κάτι δεν ανήκει ασφαλώς στους ελληνοκεντρικούς ούτε στους μανιακούς του έθνους, όπως αντιστοίχως δεν προσφέρεται για εύκολη λεία στους θολωμένους διεθνιστές ή στους εστέτ του κοσμοπολιτισμού. Μοιάζει με σκληρό καρδί που ο καθένας οφείλει να λογαριαστεί πρώτα μαζί του για να περάσει στο καθαφικό σύμπαν. Ο Καβάφης, όπως κάθε ικανός ποιητής, βλέπει το τοπικό και σκέφτεται το οικουμενικό, νιώθει ως άνθρωπος αλλά γράφει ως ανθρωπότητα.

Από τα σημαντικά ευρήματα στις αποσκευές του ποιητή είναι τα περί έρωτος. Τα ποιήματα αυτά, δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα, είναι περίτεχνα ρητορικά

Κωνσταντίνος Καβάφης.

Νέος, φιλόφρων τούς τρόπους, πλήρης σφρίγους και ζωής, με άπειρον ποιητικήν τόλμη, άνθρωπος τού κόσμου, λογογράφος, είναι εἰς ἓκ τῶν συμπαθεστάτων Ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων. Ἐγεννήθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὅπου καὶ διαμένει, είναι πλήρης εὐφυΐας καὶ ἔρωτος πρὸς τὰ γράμματα, κατέγινε δὲ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας εἰς παντοδαπὰς γνώσεις γλωσσῶν κ. λ. π. γενόμενος οὕτω ἐγκυκλοπαιδικώτατος.

Τὰ ποιήματά του ἀρίστου καὶ ἐκτιμῶνται πολὺ. Πλείστα ἰδημοσιεύθησαν εἰς διάφορα περιοδικὰ συγγράμματα Ἀθηνῶν ὡς καὶ ἐν τῷ περιοδικῷ μας ὁ «Κόσμος» καὶ ἐν τῷ περυσινῷ ἡμερολογίῳ μας. Τὸ ὄφος του εἶναι ῥέον καὶ σθεναρὸν.

Α. Δρακοπούλου : Αἰγυπτιακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1900 : φωτογραφία καὶ ἐγκώμιον τοῦ Καβάφη.

«Νέος, φιλόφρων τούς τρόπους, πλήρης σφρίγους και ζωής, με άπειρον ποιητικήν τόλμη, άνθρωπος τού κόσμου, λογογράφος, είναι εἰς ἓκ τῶν συμπαθεστάτων Ἀλεξανδρινῶν φιλολόγων. Ἐγεννήθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὅπου καὶ διαμένει, είναι πλήρης εὐφυΐας καὶ ἔρωτος πρὸς τὰ γράμματα, κατέγινε δὲ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας εἰς παντοδαπὰς γνώσεις γλωσσῶν κ.λ.π. γενόμενος οὕτω ἐγκυκλοπαιδικώτατος. Τὰ ποιήματά του ἀρίστου καὶ ἐκτιμῶνται πολὺ. Πλείστα ἰδημοσιεύθησαν εἰς διάφορα περιοδικὰ συγγράμματα Ἀθηνῶν ὡς καὶ ἐν τῷ περιοδικῷ μας ὁ «Κόσμος» καὶ ἐν τῷ περυσινῷ ἡμερολογίῳ μας. Τὸ ὄφος του εἶναι ῥέον καὶ σθεναρὸν.» (Α. Δρακοπούλου, Αἰγυπτιακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ 1900: φωτογραφία και ἐγκώμιον τοῦ Καβάφη).

συνθέματα αφιερωμένα στην ανάδειξη του ερωτικού λόγου. Μπορεί να διοχετεύονται στην εκφορά τους βιοματικές καταστάσεις, τολμηρές αποκαλύψεις, διαφορούμενες ομολογίες ή να επενδύεται ο λόγος τους με ιστορικά ψιμύθια, αυτό που κυριαρχεί όμως πάντα είναι η εμμονή της τέχνης. Μας ενδιαφέρει η ματιά του Καβάφη γιατί βλέπει και μιλά ποιητικά. Όπως όμως συμβαίνει συνήθως, όσο σπουδαία και αν είναι η γραφή, δεν μπορεί να συντηρηθεί χωρίς μεγάλα πάθη. Ο έρωτας είναι ένα από αυτά, ίσως το μεγαλύτερο.

Στην ιστορία της ποίησης έχουν γραφεί εξάισια ερωτικά ποιήματα, ανάμεσα σε αυτά είναι και ορισμένα του Καβάφη. Με μια διαφορά: όσο πλούσια στην ερωτική ρητορική τους και αν είναι τα καθαφικά ποιήματα δεν έχουν ως είδωλό τους

τη γυναίκα, χωρίς κάτι τέτοιο να περιορίζει τη χρήση τους στους άντρες. Εκ των πραγμάτων τα ποιήματα του Καβάφη χαρακτηρίζονται ως ομοφυλοφιλικά, προϋποθέτουν δηλαδή μια συγκεκριμένη εμπειρία και γνώση, δίχως τις οποίες δεν μπορεί να γίνει πειστική η μετάφραση του βιώματος σε τέχνη. Εξαρχής, επομένως, οι μελετητές του έργου του είχαν να αντιμετωπίσουν, ανάμεσα στα άλλα, και τον «ανρθόδοξο ερωτισμό» ή την «αφύσικη παρέκκλιση» ή τον «ανώμαλο σεξουαλισμό» ή τον «ομοερωτικό ηδονισμό».

Κάθε είδους ευφημισμοί, μεταφορές και αποσιωπήσεις έχουν χρησιμοποιηθεί για να ενταχθεί η περί έρωτος ρητορική του Καβάφη

στο υπόλοιπο έργο του. Συνήθως έμεινε απέξω, όταν έπρεπε για λόγους θεσμικής ευπρέπειας να τονιστεί το ιστορικό ή το διδακτικό μήνυμα της ποίησης του. Η δυσκολία της αποδοχής του διαφορετικού στην ερωτική ποίηση του Καβάφη οδήγησε σε τραγελαφικές επινοήσεις που αποσκοπούσαν στην παράκαμψη της δυσώνυμης ομοφυλοφιλίας. Η ποίηση όμως του Καβάφη δεν μπορεί να νοηθεί παρά εν συνόλω και, επομένως, όλα πρέπει να τεθούν ταυτόχρονα στον τόπο της ποιητικής διαπραγμάτευσης, ανεξάρτητα από το ερμηνευτικό μονοπάτι που θα διαλέξει κανείς να ακολουθήσει. Υποχρεωτικά το ζήτημα εντάχθηκε στα κεντρικά θέματα της καθαφικής ποιητικής και παραμένει έτσι έως σήμερα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να πούμε ότι τα τελευταία είκοσι πάνω-κάτω χρόνια ο ερωτικός Καβάφης δεν παρέμεινε ομοφυλόφιλος αλλά κλήθηκε να υπηρετήσει καινούργια βιώματα ή μαχητικές στάσεις που διατυπώνονται με διαφορετικό λεξιλόγιο και άλλες θεωρητικές προκειμένες. Φτάσαμε έτσι στον gay ή στον queer Καβάφη, αμφιλεγόμενες θεωρήσεις του ποιητή, με έντονες αντιπαραθέσεις για το αξιόπιστο της προσοικειώσης του ερωτικού από σύγχρονες απόψεις περί φύλου και σεξουαλικότητας. Ο κίνδυνος, με όλες τις μονομερείς διεκδικήσεις του νοήματος της καθαφικής ποίησης, έγκειται στην υπέρβαση του έργου και τη συνάρτησή του με βαθιές ιδεολογικές ή άλλες συναφείς πεποιθήσεις (λ.χ. πολιτικές, κοινωνικές ή ηθικές).

Αναμφίβολα κάθε ερμηνεία είναι μια υπέρβαση, όταν όμως θέλει να καλύψει τα πάντα και να προσεταιριστεί ολικά και οριστικά τον λόγο του ποιητή, τότε μπορεί να περάσει ανεπαίσθητως στον χώρο που αντιμάχεται, στο στρατόπεδο της δογματικής καθαφολογίας. Όπως και στην περίπτωση του ελληνικού θα έπρεπε κι εδώ να μας απασχολήσει η διαπραγμάτευση του «ερωτικού» από τον ποιητή. Δεν έχει σημασία αν είναι ή δεν είναι κανείς ομοφυλόφιλος, αν είναι άντρας ή γυναίκα, Έλληνας ή ξένος, αν γνωρίζει ή όχι την ερωτική/σεξουαλική βιογραφία του Καβάφη, σημασία έχει να μελετήσει με ποιον τρόπο διαπραγματεύεται ο ποιητής το ερωτικό, πώς μιλά για τον έρωτα, το σώμα, το πάθος, την απώλεια, τη μνήμη, για την τέχνη τού εράν μέσα από την τέχνη τού γράφειν. Η διαπραγμάτευση του ερωτικού στον Καβάφη είναι ένα βαθύτατα ηθικό ζήτημα εντελώς ξένο από τη σκανδαλοθηρική περιέργεια ή την επιπόλαιη διαφήμιση.

Τελειώνοντας για την ώρα με τα ευρήματα, καθώς με αναγκάζουν οι περιστάσεις, θα ήθελα να σταθώ σε κάτι που θεωρώ επίσης σημαντικό, μαζί με όσα άλλα ανέφερα έως τώρα. Από την ίδια τη σύστασή του ο ποιητικός κόσμος του Καβάφη προσκαλεί το πραγματολογικό

ή επεξηγηματικό σχόλιο, ευνοεί την αναζήτηση πηγών, παροξύνει τον φιλολογικό εγκυκλοπαιδισμό. Ένα μεγάλο μέρος της καθαφικής βιβλιογραφίας καλύπτει, κάποτε υπέρογκα, ανάγκες πληροφόρησης και κατανόησης. Τα περισσότερα όμως έχουν επιωθεί τόσες φορές, σε περίτεχνα διακοσμημένες συσκευασίες, που δεν υπάρχει άλλος χώρος για επανάληψη. Πρέπει να προχωρήσει κανείς πέρα από αυτά, κρατώντας βέβαια ότι χρειάζεται για να οργανώσει το δικό του ταξίδι, έχοντας κατά νου ότι ο συγκεκριμένος ποιητής προτείνει αδιάκοπα την άσκηση στην ανάγνωση. Δεν είναι απλώς ο ποιητής της βιβλιοθήκης, ένας λόγιος αισθητής, αλλά ένας δαιμόνιος ερμηνευτής-αναγνώστης, ο οποίος βλέπει, μέσα από το φίλτρο της ανάγνωσης, εκτός από τον πολιτισμό και τα κείμενά του, την ίδια την πραγματικότητα, τον ίδιο τον εαυτό, την ίδια τη γραφή: ξανά και ξανά.

Πέρασαν ακριβώς τριάντα χρόνια από τότε που πρωτόγραφα για την ανάγνωση του Καβάφη και βρίσκομαι πάλι μπροστά στο ίδιο κομβικό σημείο, τώρα που ετοιμάζω μια έκδοση των καθαφικών δοκιμών μου με τίτλο: «Η ανάγνωση του Καβάφη». Καθώς τον διαβάζω για μια ακόμη φορά, βλέπω ότι με βλέπει, σαν να έχει προβλέψει τη δική μου ανάγνωση, σαν να έχει σκηνοθετήσει έτσι την προοπτική του έργου του ώστε να εγγραφεται ως υποθήκη στη μελλοντική του πρόσληψη. Όπως μπορείτε να διαπιστώσετε διαβάζοντας το ένθετο ποίημα «Οι εχθροί», που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1968 και ανήκει στα ανέκδοτά του, ο Καβάφης στήνει μια αφήγηση για τη σχέση ανάγνωσης και εξουσίας ή, καλύτερα, για την ανάγνωση ως εξουσία που αλλάζει διαρκώς κύριο, γιατί υπόκειται στη δικαιοδοσία του χρόνου.

Η ερμηνεία είναι για τον ποιητή μια πράξη βίας, διότι αναγκάζει τα κείμενα να υπηρετήσουν ξένα νοήματα και αλλότρια συμφέροντα. Με το πέρασμα του χρόνου τα έργα τέχνης μένουν ανυπεράσπιστα στα χέρια των νέων αναγνωστών και αναγκαστικά υποκύπτουν. Με τη διαφορά ότι κανείς δεν εξαιρείται από αυτή τη διαδικασία, πάντα θα υπάρχουν «αντίζηλοι» που συγγράφουν και πάντα θα έρθουν οι επόμενοι, οι καινούργιοι εχθροί, που θα τους ανατρέψουν. Στην ανάγνωση οι βάρβαροι εμφανίζονται. Κανείς δεν μένει έξω από αυτή τη μοίρα. Ο ποιητής μετατρέπεται σε τέχνη τις αγωνίες του για την ιστορία της λογοτεχνίας και με αυτόν τον τρόπο μας ειδοποιεί εκ των προτέρων ότι περιμένει εκείνους που θα τον αρνηθούν· το θεωρεί αναπόφευκτο. Δεν έχει σημασία τότε και με ποιον τρόπο θα συμβεί. Οι εχθροί είναι απαραίτητοι

στο σύστημα που λέγεται πολιτισμός.

Με τα ευρήματα αυτά καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι, ακολουθώντας και την ανάγκη του καιρού, πρέπει να προετοιμάσουμε τέσσερις τουλάχιστον καθαφικές βαλίτσες εξαρχής αλλά όχι μόνο με καινούργια αντικείμενα: τη βαλίτσα καινούργιων εκδόσεων, τη βαλίτσα με τη διαπραγμάτευση του ελληνικού, τη βαλίτσα με τη διαπραγμάτευση του ερωτικού και τη βαλίτσα με τις προληπτικές αναγνώσεις σε μορφή ποιήματος. Είπαμε ότι αξίζει ίσως να αξιοποιήσουμε και άλλα μέσα της εποχής για κάτι τέτοιο και να μην περιοριστούμε στη γραφή. Το μέλλον θα δείξει αν η καθαφική τέχνη ταιριάζει με τις νέες γλώσσες του πολιτισμού. Για την ώρα τον ακολουθούμε με το ίδιο μέσο, το αρχαίο εργαλείο της αλφαριθμητικής γραφής.

Ορισμένοι ίσως σχημάτισαν την εντύπωση από τα προηγούμενα ότι μπορούν να μελετήσουν το έργο του Καβάφη αποσπώντας ένα μέρος από το σύνολο και δίνοντάς του κυρίαρχο ρόλο, ανάλογα με τις επιδιώξεις τους. Ξεχνούν ότι η πρόταση βίου και έργου που συνέθεσε ο ποιητής είναι συνολική και συνεπής στις λεπτομέρειές της. Ακόμη και αν, για καθαρά πρακτικούς λόγους, εστιάσουμε περισσότερο σε κάτι που μας ενδιαφέρει ή κρίνουμε ως πιο σημαντικό, δεν πρέπει να χάνουμε από τη ματιά μας το ευρύτερο πεδίο έως και τους μακρινούς ορίζοντές του. Καθώς ψάχνουμε τις επισημασμένες βαλίτσες του ποιητή και επιχειρούμε να φανταστούμε τα ταξίδια του, μπορεί να αναγκαστούμε να διαχωρίσουμε, να κατατάξουμε και

να απομονώσουμε, ποτέ όμως δεν πρέπει να χάσουμε από τα μάτια μας αυτό που άφησε ως αποτύπωμα στην ιστορία της λογοτεχνίας και το οποίο περιέχεται σε όσα ο χρόνος σωρεύει κάτω από το όνομά του.

Δεν σημαίνει κάτι τέτοιο ότι η ενότητα είναι μία και μοναδική ή ότι πίσω από τον Καβάφη κρύβεται μια αμετάβλητη ταυτότητα. Απλώς μας προστατεύει από την αυταπάτη ότι η ανάγνωσή μας ανακάλυψε τον κεντρικό πυρήνα ή το αληθινό νόημα και μας υπενθυμίζει ότι λογοδοτούμε διαρκώς σε ένα όλον που δεν πρόκειται ποτέ να κατακτηθεί. Μπορεί να θεωρήσουμε ότι αξίζει να προσανατολισουμε το ενδιαφέρον μας στον ιστορικό ή στον ερωτικό ή στον διδακτικό (ή ότι άλλο θέλετε) ποιητή, τίποτε όμως από όλα αυτά (ακόμη και αν τα συνέστησε ο ίδιος) δεν εξαντλούν το σημαίνον «Καβάφης». Θα έλεγα ότι συμβαίνει το αντίστροφο: είναι η γενικότερη σήμανση «ο ποιητής Καβάφης», στη διαχρονία της, που υπερπροσδιορίζει οποιαδήποτε οικειοποίηση για οποιοδήποτε λόγο.

Αν δεν υπήρχε αυτός, όλα τα άλλα θα ήταν άνευ σημασίας. Στο «αυτός» καλείται ακριβώς να απαντήσει κάθε ερμηνευτής, διότι μόνον αν έχει στοχαστεί τι κάνει τον Καβάφη να είναι «ο Καβάφης» μπορεί να ελπίζει ότι όσα άλλα φέρνει στο τραπέζι της συζήτησης θα αντέξουν στη μάχη με τον χρόνο. Διαφορετικά μπορεί να εκμεταλλευτεί το σύμβολο για να υπηρετήσει άλλες υποχρεώσεις, στην περίπτωση αυτή όμως χάνεται από το οπτικό πεδίο η τέχνη και η θεωρία της. Για να συναντήσουμε τον Καβάφη, έναν από τους πολλούς Καβάφηδες που φημολογείται ότι κυκλοφορούν στην ιστορία,

δεν πρέπει να βιαστούμε ούτε να εκφιάσουμε καταστάσεις αλλά να περιμένουμε να εμφανιστεί – με τις βαλίτσες του από τα ατέλειωτα ταξίδια του.

6.

αναμονές

Η αναμονή μπορεί να γίνει πολλές αναμονές, χωρίς τέλος. Περιμένοντας τον Καβάφη όπως το πλήθος περιμένει τους βαρβάρους, Μάταια. Ή όπως ο Βλαντιμίρ και ο Εστραγκόν περιμέναν τον Γκοντό στο έργο του Μπέκετ. Μάταια. Η μεταίωση είναι η απάντηση στην αναμονή. Ο Καβάφης δεν πρόκειται να έρθει, γιατί κάτι τέτοιο θα όσμαινε το τέλος του παιχνιδιού. Εμείς όμως θα περιμένουμε. Πρέπει να περιμένουμε. Οι βαλίτσες είναι δική μας υπόθεση. Χωρίς ατελείωτη αναμονή η τέχνη δεν έχει νόημα ούτε η ανάγνωση. Γι' αυτό πρέπει να συμπληρώσουμε μόνοι μας τη φράση «και τώρα τι... χωρίς...»· η απάντηση δεν πρόκειται να έρθει ποτέ απ' έξω, όσο και αν το επιθυμούμε, όσο και αν πιστεύουμε ότι έτσι θα γλιτώσουμε.

Περιμένοντας τους βαρβάρους ή τον Γκοντό στην Ελλάδα της κρίσης του 2013, εκατόν πενήντα χρόνια μετά τη γέννηση και ογδόντα μετά τον θάνατο του ποιητή (όπου αρχή και τέλος συμπιπτουν στον τέλειο κύκλο), πρέπει να γεμίσουμε τα κενά της φράσης νηφάλια, για να δούμε αν ξέρουμε πώς και προς τα πού θα βαδίσουμε, αν υπάρχει δρόμος για μας, αν μπορούμε να συνεχίσουμε χωρίς όσα περιμέναμε και που δεν είναι να έρθουν.

Η απελπισία μιας τέτοιας στάσης μού θυμίζει πάλι τον Σεφέρη: «Όσο προχωρεί ο καιρός και τα γεγονότα, ζω ολοένα με το εντονότερο συναίσθημα πως δεν είμαστε στην Ελλάδα, πως αυτό το κατασκεύασμα, που τόσο σπουδαίο και ποικίλοι απεικονίζουν καθημερινά, δεν είναι ο τόπος μας αλλά ένας εφιάλτης με ελάχιστα φωτεινά διαλείμματα, γεμάτα μια πολύ βαριά νοσταλγία» (Μέρες Γ'). Τον βρίσκω πολύ μελοδραματικό, όπως πάντα. Με μια τάση να βουλιάζει σε μεταφορές και αλληγορίες όσο πιο σκληρή είναι η πραγματικότητα (π.χ. εμφύλιος πόλεμος). Προτιμώ την ψυχρή ουδετερότητα του Καβάφη σε ποιήματα όπως το «Έν μεγάλη ελληνική αποικία, 200 π.Χ.».

Τώρα όμως πρέπει να αποφασίσουμε αν αντέχουμε να περιμένουμε. Το σπουδαιότερο: αν έχουμε, επιτέλους, κατανοήσει ότι αυτό το «περιμένοντας» δεν έχει απάντηση, γιατί είναι μια κατάσταση μόνιμη, χωρίς σωτήρες και χωρίς έξωθεν λύτρωση, που πρέπει, για μια ακόμη φορά, στην κακοποιημένη ιστορία μας, να μας φέρει αντιμετώπους με την κρίση μέσα μας. Αυτή είναι η μόνη λύση. Γι' αυτό περιμένουμε. Έως το τέλος. ▲

ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ

Τον Υπυτο τρεις σοφισταί ήλθαν να χαιρετήσουν.
Ο Υπυτος τους έβαλε κοντά του να καθίσουν.
Ευγενικά τους μίλησε. Κ' έπειτα, να φροντίσουν,
τους είπε, χωρατεύοντας, «Η φήμη φθονερούς
κάμνει. Συγγράφουν οι αντίζηλοι. Έχειτ' εχθρούς».
Απήντησ' ένας απ' τους τρεις με λόγους σοβαρούς.

«Οι τωρινοί μας οι εχθροί δεν θα μας βλάψουν ποτέ.
Κατόπι θά 'λθουν οι εχθροί μας, οι καινούριοι σοφισταί.
Όταν ημείς, υπέρηχοι, θα κείμεθα ελεεστά
και μερικοί θα μπήκαμε στον Άδη. Τα σημερινά
τα λόγια και τα έργα μας αλλόκοτα (και κομικά
ίσως) θα φαίνονται, γιατί θ' αλλάξουν τα σοφιστικά,
το ύφος και τας τάσεις οι εχθροί. Όμοια σαν κ' εμένα,
και σαν κι αυτούς, που τόσο μεταπλάσαμε τα περασμένα.
Όσα ημείς επαραστήσαμε ωραία και σωστά
θα τ' αποδείξουν οι εχθροί ανόητα και περιττά
τα ίδια ξαναλέγοντας αλλιώς (χωρίς μεγάλον κόπο).
Καθώς κ' εμείς τα λόγια τα παλιά είπαμε μ' άλλον τρόπο.»

[1900]